

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده زبان‌شناسی
گروه زبان‌شناسی همگانی

پایان نامه دکتري رشته زبان‌شناسی همگانی
وابسته‌سازی متممی در زبان فارسی امروز

استاد راهنما :

دکتر محمد دبیرمقدم

استادان مشاور :

دکتر مصطفی عاصی

دکتر یحیی مدرسی

پژوهشگر :

فریار اخلاقی

دی ماه ۱۳۸۸

سپاسگزاری

از رهگذر نگارش این پایان‌نامه آموختم که هیچ‌گاه نه از حمایت‌های علمی و معنوی استادان گرانقدرم بی‌نیاز خواهم بود نه از حمایت‌های عاطفی دوستان و خانواده‌ام، و دریافتم بدون پشتوانه‌ی آن دو مرا هرگز یارای گام برداشتن در این راه نیست.

خدا را شاکرم که هر که در زندگی من نقش‌آفرین بوده و هست شایسته‌ی صفت بهترین است. بهترین استادان، بهترین دوستان، بهترین خانواده، بهترین همسر و بهترین فرزند. و این جز به لطف خاصی او امکان‌پذیر نیست.

استاد بزرگوaram آقای دکتر محمد دبیرمقدم در این پژوهش در مقام استاد راهنما به یاری من پرداختند. در طول دوران تحصیل در مقطع کارشناسی ارشد و دکتری از کلاس‌های پربارشان بهره‌ی فراوان بردم. نگارش رساله‌ی حاضر جز با راهنمایی‌های خردمندانه‌ی ایشان ممکن نمی‌شد.

استاد ارجمندم آقای دکتر مصطفی عاصی با گشاده‌رویی امکان استفاده از پایگاه ارزشمند داده‌های زبان فارسی را برایم فراهم کردند. به لطف ایشان و امکاناتی که از سر لطف برایم مهیا کردند توانستم حجم عظیمی از داده‌های موجود در این پایگاه را در طول مدت زمانی که بیش از یکسال و نیم به طول انجامید جستجو کنم و داده‌های مورد نیاز این پژوهش را گردآوری نمایم.

استاد گرانقدرم آقای دکتر یحیی مدرسی در طول تحصیل در مقطع کارشناسی ارشد و دکتری همواره بزرگوارانۀ در کنارم بودند. تأثیری که شخصیت علمی و منش بزرگوارانۀ ایشان بر زندگی من داشته انکارناپذیر است. باریک‌بینی‌ها و دقت کم‌مانند ایشان نکات ظریفی را بر من آشکار کرد و از خطاهای این پژوهش کاست. همواره خود را وامدار هدایت‌ها و محبت‌های ایشان می‌دانم.

از تمامی این بزرگواران صمیمانه سپاسگزارم و فروتنانه اذعان می‌کنم که تا همیشه در هر دستاوردی که در این حوزه داشته باشم، این سروران و دیگر استادان فرزانه‌ای که دانش زبان‌شناسی را به من آموخته‌اند سهیم خواهند بود.

نگارش رساله‌ی دکتری مشغله‌ای زمان‌بر و طاقت‌فرساست و وقتی مادر فرزندی تازه به دنیاآمده هم باشی چه بسا ناممکن می‌نماید. برای من، این ناممکن جز با فداکاری و لطف مادرانۀ خانم زهرا برادران (پرهیزی راد) که در تمام طول کار، به ویژه در ماه‌های طاقت‌فرسای آخر، با رویی گشاده فضای آرام و آرامش‌فکری لازم برای

انجام این پژوهش را برایم مهیا کرد امکان‌پذیر نمی‌شد. او بود که به من ثابت کرد محبت مادری لزوماً با پیوند خونی عجین نیست و فرشته‌خویی و روح بزرگ می‌خواهد.

دوستان و همکاران نازنینم در طول این چند سال پشتوانه‌ی عاطفی لازم را برایم فراهم کردند. دوست گرانقدرم آقای دکتر فرزین فهیم‌نیا در طول تحصیل در مقطع دکتری و نگارش پایان‌نامه بهترین همگام و همراه بود. دوستان بی بدیلم خانم‌ها آذر نهاردانی، تینا درخشان، پونه مصطفوی، پریچهر قضاوی، زهره بهجو، دکتر مرضیه صنعتی، هدی کی‌منش و آقای دکتر مزدک انوشه هرچا لازم بود به کمک شتافتند. تحمل سختی‌های این راه بدون مساعدت‌های مهرورزانه‌ی آن‌ها امکان‌پذیر نمی‌شد.

همسر مهربانم آقای افشنگ پرهیزی راد در طول سه سالی که نگارش این رساله به طول انجامید با شکیبایی، درک، تحمل و حمایت‌های بی‌شائبه‌اش همواره در کنارم بود و دخترک نازنینم پرنیان، هر چند نمی‌دانست این همه هیاهو و دغدغه و دوری گاه به گاه از مادرش برای چیست، با درک، همراهی و لطافت جملات شیرین و کودکانه‌اش مرا در تحمل سختی‌ها یاری کرد.

از همه‌ی آن‌ها ممنونم و قدرشناس محبت‌هایشان باقی می‌مانم.

و در پایان، سپاس و ارادت بی‌پایان خود را خالصانه نثار پدر بزرگوام می‌کنم و برای عشق، باور و حمایتی که در تمام این سال‌ها به من ارزانی داشته‌اند از ایشان سپاسگزارم.

چکیده

وابسته‌سازی متممی شرایطی است که یک فعل در جایگاه یکی از وابسته‌های اجباری خود به جای گروه اسمی، از یک 'بند' استفاده می‌کند و حضور بند مورد نظر برای خوش‌ساخت بودن جمله ضروری است. در پژوهش حاضر، وابسته‌سازی متممی در فارسی امروز در چارچوب رویکرد نقشی - رده‌شناختی و بر پایه‌ی پیکره‌ای زبانی مشتمل بر چهل هزار جمله از داده‌های طبیعی (نوشتاری) زبان فارسی مورد بررسی قرار گرفته است.

در رویکرد نقشی - رده‌شناختی، فرض اصلی آن است که ویژگی‌های معنایی فعل بند اصلی نقش عمده‌ای در تعیین ساختار بند وابسته ایفا می‌کنند. در نتیجه، بررسی وابسته‌سازی متممی بر پایه‌ی فهرستی از طبقات معنایی فعل‌های متمم‌پذیر شکل می‌گیرد که در چارچوب نظری حاضر عبارت‌اند از: وجهی، مرحله‌ای، بهره‌کشی ('دارای معنای ضمنی مثبت' و 'فاقد معنای ضمنی')، آرزویی، ادراکی، آگاهی، نگرش گزاره‌ای، و نقل قولی؛ و سپس بررسی می‌شود که ساختار بند وابسته‌ی متممی در هر طبقه‌ی معنایی با ساختار بند خبری غیروابسته تفاوت دارد یا نه و اگر متفاوت است این تفاوت در چیست. ارزیابی این تشابه یا تمایز نیز از گذر بررسی دو متغیر انجام می‌گیرد، یکی صورت فعل بند وابسته (از نظر نمایش یا حذف تمایزات مقوله‌ای زمان دستوری، نمود، وجه و شخص) و دیگری رمزگذاری مشارک‌ها در این بند (از نظر حضور آشکار یا عدم حضور مشارک‌های بند وابسته).

در زمینه‌ی صورت فعل بند وابسته، بررسی‌ها حاکی از آن بود که در زبان فارسی نیز در رمزگذاری بند وابسته‌ی متممی دو راهکار هم‌ترازی/تنزل مورد استفاده قرار می‌گیرد و این تقابل به صورت تقابل دو وجه اخباری و التزامی تجلی می‌کند. طبق یافته‌های پژوهش، در زبان فارسی امروز در سه طبقه‌ی معنایی

وجهی، بهره‌کشی دارای معنای ضمنی مثبت و بهره‌کشی فاقد معنای ضمنی تنها از راهکار تنزل استفاده می‌شود و در سایر طبقات معنایی هر دو راهکار هم‌ترازی و تنزل مورد استفاده قرار می‌گیرند. در برخی از روابط متممی زبان فارسی نیز منفی بودن فعل بند اصلی در صورت‌بندی بند وابسته تأثیر دارد. یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهند که سلسله‌مراتب تنزل‌یافتگی در زبان فارسی با سلسله‌مراتبی که مطابق با یافته‌های رده‌شناختی برای این منظور به دست داده شده هم‌سوست. در زمینه‌ی رمزگذاری مشارک‌ها نیز بررسی داده‌های زبان فارسی در مورد تمامی روابط متممی نشان داد که در این زبان گرایش غالب حذف فاعل بند وابسته است و در صورت هم‌مرجع بودن فاعل بند وابسته با فاعل بند اصلی این گرایش به شکل یک اجبار نسبی رخ می‌نماید. یافته‌ها حاکی از آن هستند که در زبان فارسی در سه طبقه‌ی متمم‌پذیر و وجهی، بهره‌کشی دارای معنای ضمنی مثبت و بهره‌کشی فاقد معنای ضمنی در اساس، امکان هم‌مرجع بودن فاعل بند وابسته با فاعل بند اصلی وجود ندارد، و در مورد سایر طبقات هر دو امکان موجود است.

مفاهیم کلیدی: متمم‌افزایی، وابسته‌سازی، رویکرد نقشی - رده‌شناسی، فعل متمم‌پذیر، بند وابسته

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: مقدمه

۱	۱-۱ طرح مسئله و ضرورت انجام پژوهش.....
۴	۲-۱ معرفی پژوهش.....
۵	۱-۲-۱ سؤال‌های پژوهش.....
۵	۲-۲-۱ فرضیه‌های پژوهش.....
۶	۳-۱ پیکره‌ی زبانی.....
۹	۴-۱ روش پژوهش.....
۹	۵-۱ محدودیت‌های پایان‌نامه.....
۱۱	۶-۱ ساختار پایان‌نامه.....

فصل دوم: مرور مطالعات پیشین

۱۲ ۱-۲ مقدمه
۱۲ ۱-۲-۲ دیکسون
۱۶ ۲-۲-۲ کریستوفارو
۱۷ ۳-۲-۲ کوئرک و همکاران
۱۹ ۴-۲-۲ گیون
۲۰ ۵-۲-۲ نونان
۲۲ ۳-۲ پیشینه‌ی مطالعات انجام‌شده پیرامون وابسته‌سازی در زبان فارسی
۲۳ ۱-۳-۲ محققان غیرایرانی
۲۳ ۱-۱-۳-۲ لازار
۲۴ ۲-۱-۳-۲ لمبتون
۲۴ ۳-۱-۳-۲ ویندفور
۲۵ ۲-۳-۲ محققان ایرانی
۲۵ ۱-۲-۳-۲ آهنگر
۲۶ ۲-۲-۳-۲ انوری - احمدی گیوی
۲۶ ۳-۲-۳-۲ حاجتی
۲۷ ۴-۲-۳-۲ دبیرمقدم
۲۸ ۵-۲-۳-۲ شفایی
۳۲ ۶-۲-۳-۲ مشکوه‌الدینی
۳۲ ۷-۲-۳-۲ ماهوتیان
۳۳ ۸-۲-۳-۲ طیب‌زاده

فصل سوم: ملاحظات نظری

۳۶ ۱-۳ مقدمه
۳۶ ۲-۳ رویکرد نقشی - رده‌شناختی
۳۶ ۱-۲-۳ کلیات

۳۷ وابسته‌سازی در رویکرد نقشی - رده‌شناختی
۳۹ تبیین‌های نقشی
۴۱ مفهوم وابسته‌سازی
۴۱ وابسته‌سازی: تعریف سنتی
۴۲ وابستگی
۴۳ درونه‌سازی
۴۳ مشکلات تمایز انواع بند
۴۴ رویکرد پیوستار
۴۷ رویکرد مفهومی
۵۰ وابسته‌سازی: تعریف نقشی
۵۱ فرض عدم تقارن
۵۶ رمزگذاری وابسته‌سازی
۵۷ صورت فعل
۵۸ هم‌ترازی و تنزل‌یافتگی
۵۹ تمایزات زمان دستوری، نمود و وجه
۶۱ تمایزات مطابقه‌ی شخص
۶۲ حالت‌نمایی و حروف اضافه
۶۳ نتیجه
۶۴ رمزگذاری مشارک‌ها
۶۴ الگوهای انطباق
۶۵ ذکر نشدن آشکار مشارک‌ها
۶۶ وابسته‌سازی متممی
۶۷ انواع بند متممی
۶۸ فعل‌های متمم‌پذیر
۷۰ فعل‌های وجهی
۷۱ فعل‌های مرحله‌ای
۷۱ فعل‌های آرزویی
۷۲ فعل‌های بهره‌کشی

۷۴ ۵-۲-۵-۳ فعل‌های ادراکی
۷۴ ۶-۲-۵-۳ فعل‌های آگاهی
۷۵ ۷-۲-۵-۳ فعل‌های نگرش گزاره‌ای
۷۵ ۸-۲-۵-۳ فعل‌های نقل قولی
۷۷ ۳-۵-۳ ویژگی‌های معنایی روابط متممی
۷۷ ۱-۳-۵-۳ سطح ساختار بند
۷۹ ۲-۳-۵-۳ از پیش تعیین شدگی
۸۲ ۳-۳-۵-۳ تلفیق معنایی
۸۶ ۶-۳ رمزگذاری بینابانی روابط متممی
۸۶ ۱-۶-۳ بنیادهای روش شناختی
۸۸ ۲-۶-۳ صورت فعل
۸۹ ۳-۶-۳ رمزگذاری مشارک‌ها
۹۱ ۷-۳ رمزگذاری بینابانی روابط متممی و معناشناسی فعل‌های متمم پذیر

فصل چهارم: بررسی وابسته‌سازی متممی در زبان فارسی امروز

۹۶ ۱-۴ مقدمه
۹۷ ۲-۴ فعل‌های متمم پذیر
۹۸ ۱-۲-۴ فعل‌های وجهی
۹۹ ۱-۱-۲-۴ درخواستی
۱۰۰ ۱-۱-۱-۲-۴ فعل‌های مرکب با جزء غیر فعلی اجازه
۱۰۵ ۲-۱-۱-۲-۴ توانستن
۱۰۷ ۳-۱-۱-۲-۴ فعل‌های مرکب با جزء غیر فعلی رخصت
۱۰۸ ۴-۱-۱-۲-۴ گذاشتن
۱۱۳ ۵-۱-۱-۲-۴ فعل‌های مرکب با جزء غیر فعلی مجبور
۱۱۵ ۶-۱-۱-۲-۴ فعل‌های مرکب با جزء غیر فعلی ناچار
۱۱۸ ۷-۱-۱-۲-۴ فعل‌های مرکب با جزء غیر فعلی ناگزیر
۱۱۹ ۲-۱-۲-۴ توانمندی
۱۲۰ ۲-۲-۱-۲-۴ توانستن

- ۱۲۲ ۳-۲-۱-۲-۴ غرضه داشتن
- ۱۲۳ ۱-۲-۱-۲-۴ فعل های مرکب با جزء غیر فعلی قادر
- ۱۲۶ ۳-۱-۲-۴ جمع بندی
- ۱۲۶ ۱-۳-۱-۲-۴ ویژگی های ساختاری
- ۱۲۸ ۲-۳-۱-۲-۴ ویژگی های معنایی
- ۱۲۹ ۲-۲-۴ فعل های آرزویی
- ۱۲۹ ۱-۲-۲-۴ فعل های مرکب با جزء غیر فعلی آرزو
- ۱۳۵ ۲-۲-۲-۴ فعل مرکب آرزومند بودن
- ۱۳۸ ۳-۲-۲-۴ فعل های مرکب با جزء غیر فعلی امید
- ۱۴۱ ۴-۲-۲-۴ فعل های مرکب با جزء غیر فعلی امیدوار
- ۱۴۵ ۵-۲-۲-۴ فعل مرکب مایل بودن
- ۱۴۷ ۶-۲-۲-۴ فعل های مرکب با جزء غیر فعلی مشتاق
- ۱۵۰ ۷-۲-۲-۴ فعل مرکب میل داشتن
- ۱۵۲ ۸-۲-۲-۴ جمع بندی
- ۱۵۲ ۱-۸-۲-۲-۴ ویژگی های ساختاری
- ۱۵۴ ۲-۸-۲-۲-۴ ویژگی های معنایی
- ۱۵۷ ۳-۲-۴ فعل های بهره کشی
- ۱۵۸ ۱-۳-۲-۴ فعل های بهره کشی دارای معنای ضمنی مثبت
- ۱۵۸ ۱-۱-۳-۲-۴ فعل های مرکب با جزء غیر فعلی مجبور
- ۱۶۲ ۲-۱-۳-۲-۴ فعل های مرکب با جزء غیر فعلی وادار
- ۱۶۵ ۳-۱-۳-۲-۴ فعل واداشتن
- ۱۶۸ ۲-۳-۲-۴ فعل های بهره کشی فاقد معنای ضمنی
- ۱۶۸ ۱-۲-۳-۲-۴ فعل های مرکب با جزء غیر فعلی امر
- ۱۷۲ ۲-۲-۳-۲-۴ فعل مرکب خواهش کردن
- ۱۷۵ ۳-۲-۳-۲-۴ فعل مرکب خواهشمند بودن
- ۱۷۹ ۴-۲-۳-۲-۴ فعل مرکب دستور دادن
- ۱۸۴ ۵-۲-۳-۲-۴ فعل های مرکب با جزء غیر فعلی فرمان
- ۱۸۸ ۶-۲-۳-۲-۴ فعل مرکب نصیحت کردن

۱۹۴ جمع‌بندی ۳-۳-۲-۴
۱۹۴ ویژگی‌های ساختاری ۱-۳-۳-۲-۴
۱۹۵ معنایی ۲-۳-۳-۲-۴
۱۹۸ فعل‌های ادراکی ۴-۲-۴
۱۹۸ فعل مرکب احساس کردن ۱-۴-۲-۴
۲۰۳ فعل مرکب حس کردن ۲-۴-۲-۴
۲۰۸ فعل دیدن ۳-۴-۲-۴
۲۱۲ فعل شنیدن ۴-۴-۲-۴
۲۱۶ جمع‌بندی ۵-۴-۲-۴
۲۱۶ ویژگی‌های ساختاری ۱-۵-۴-۲-۴
۲۱۸ معنایی ۲-۵-۴-۲-۴
۲۲۰ فعل‌های آگاهی ۵-۲-۴
۲۲۱ فعل‌های مرکب با جزء غیرفعلی آگاه ۱-۵-۲-۴
۲۲۴ فعل دانستن ۲-۵-۲-۴
۲۲۶ فعل دریافتن ۳-۵-۲-۴
۲۲۹ فعل دیدن ۴-۵-۲-۴
۲۳۲ فعل شنیدن ۵-۵-۲-۴
۲۳۶ فعل فهمیدن ۶-۵-۲-۴
۲۳۹ فعل‌های مرکب با جزء غیرفعلی متوجه ۷-۵-۲-۴
۲۴۳ جمع‌بندی ۸-۵-۲-۴
۲۴۳ ویژگی‌های ساختاری ۱-۸-۵-۲-۴
۲۴۴ معنایی ۲-۸-۵-۲-۴
۲۴۷ فعل‌های نگرش گزاره‌ای ۶-۲-۴
۲۴۸ فعل مرکب اطمینان داشتن ۱-۶-۲-۴
۲۵۲ فعل مرکب حدس زدن ۲-۶-۲-۴
۲۵۶ فعل مرکب شک داشتن ۳-۶-۲-۴
۲۵۹ فعل مرکب فکر کردن ۴-۶-۲-۴
۲۶۳ فعل‌های مرکب با جزء غیرفعلی گمان ۵-۶-۲-۴

۲۶۸ جمع‌بندی ۶-۶-۲-۴
۲۶۸ ویژگی‌های ساختاری ۱-۶-۶-۲-۴
۲۷۰ معنایی ویژگی‌های ۳-۱-۶-۶-۲-۴
۲۷۲ فعل‌های نقل‌قولی ۷-۲-۴
۲۷۵ فعل گفتن ۱-۷-۲-۴
۲۸۱ جمع‌بندی ۲-۷-۲-۴
۲۸۱ معنایی ویژگی‌های ۱-۲-۷-۲-۴
۲۸۴ رمزگذاری روابط متممی در زبان فارسی ۳-۴
۲۸۴ صورت فعل ۱-۳-۴
۲۸۹ رمزگذاری مشارک‌ها ۲-۳-۴

فصل پنجم: نتایج پژوهش و پیشنهادهایی برای پژوهش‌های آینده

۲۹۱ مقدمه ۱-۵
۲۹۱ خلاصه‌ی پژوهش ۲-۵
۲۹۲ نتیجه ۳-۵
۲۹۳ فرضیه‌ی اول پژوهش ۱-۳-۵
۲۹۴ فرضیه‌ی دوم پژوهش ۲-۳-۵
۲۹۵ فرضیه‌ی سوم پژوهش ۳-۳-۵
۲۹۷ پیشنهادهایی برای پژوهش‌های آینده ۴-۵
۲۹۹	فهرست منابع و مآخذ
۳۰۳	فهرست منابع نمونه‌گیری
۳۰۷	واژه‌نامه‌ی فارسی به انگلیسی
۳۱۹	واژه‌نامه‌ی انگلیسی به فارسی
۳۳۰	نمایه‌ی زبان‌ها

فهرست جدول‌ها

۶۳	جدول ۳-۱: صورت فعل: متغیرهای دخیل در هم‌ترازی و تنزل‌یافتگی.....
۷۹	جدول ۳-۲: فعل‌های متمم‌پذیر و سطح ساختار بند.....
۸۲	جدول ۳-۳: فعل‌های متمم‌پذیر و ازپیش‌تعیین‌شدگی.....
۸۵	جدول ۳-۴: فعل‌های متمم‌پذیر و تلفیق معنایی.....
۸۷	جدول ۳-۵: هم‌ترازی و تنزل در روابط متممی در چند زبان.....
۹۰	جدول ۳-۶: روابط وجهی: الگوهای دوگانگی در انطباق.....
۹۳	جدول ۳-۷: نقش عوامل معنایی در رمزگذاری بین‌زبانی روابط متممی.....
۱۲۶	جدول ۴-۱: تنزل‌یافتگی یا هم‌ترازی فعل بند وابسته در کاربرد فعل‌های وجهی زبان فارسی.....
۱۲۷	جدول ۴-۲: هم‌مرجعی فاعل بند وابسته با فاعل بند اصلی در فعل‌های درخواستی امکان.....
۱۲۷	جدول ۴-۳: هم‌مرجعی فاعل بند وابسته با فاعل بند اصلی در فعل‌های درخواستی اجبار و فعل‌های توانمندی.....
۱۵۳	جدول ۴-۴: تنزل‌یافتگی یا هم‌ترازی فعل بند وابسته در کاربرد فعل‌های آرزویی زبان فارسی.....
۱۵۳	جدول ۴-۵: هم‌مرجعی فاعل بند وابسته با فاعل بند اصلی در فعل‌های آرزویی زبان فارسی.....
۱۹۴	جدول ۴-۶: تنزل‌یافتگی یا هم‌ترازی در فعل‌های بهره‌کشی زبان فارسی.....
۱۹۵	جدول ۴-۷: هم‌مرجعی فاعل بند وابسته با فاعل بند اصلی در فعل‌های بهره‌کشی.....
۲۱۶	جدول ۴-۸: هم‌ترازی یا تنزل‌یافتگی فعل بند وابسته در فعل‌های ادراکی در زبان فارسی.....
۲۱۷	جدول ۴-۹: هم‌مرجعی فاعل بند وابسته با فاعل بند اصلی در فعل‌های ادراکی زبان فارسی.....
۲۴۳	جدول ۴-۱۰: هم‌ترازی یا تنزل در فعل‌های آگاهی در زبان فارسی.....
۲۴۴	جدول ۴-۱۱: هم‌مرجعی فاعل بند وابسته و فاعل بند اصلی در فعل‌های آگاهی در زبان فارسی.....
۲۶۹	جدول ۴-۱۲: هم‌ترازی و تنزل‌یافتگی در کاربرد فعل‌های نگرش گزاره‌ای در زبان فارسی.....
۲۶۹	جدول ۴-۱۳: هم‌مرجعی فاعل بند وابسته با فاعل بند اصلی در فعل‌های نگرش گزاره‌ای.....
۲۸۶	جدول ۴-۱۴: وضعیت فعل وابسته از نظر هم‌ترازی/تنزل‌یافتگی در طبقات معنایی فعل‌های متمم‌پذیر فارسی.....
۲۸۸	جدول ۴-۱۵: تأثیر منفی بودن فعل بند اصلی در صورت‌بندی بند وابسته.....
۲۸۹	جدول ۴-۱۶: وضعیت فاعل بند وابسته از نظر هم‌مرجعی با فاعل بند اصلی در طبقات معنایی فعل‌های متمم‌پذیر فارسی.....
۲۹۶	جدول ۵-۱: وضعیت فعل وابسته از نظر هم‌ترازی/تنزل‌یافتگی در طبقات معنایی فعل‌های متمم‌پذیر فارسی.....

فهرست نمودارها

- نمودار ۱-۳: سلسله‌مراتب تنزل‌یافتگی در روابط متممی ۸۸
- نمودار ۲-۳: سلسله‌مراتب حالت‌نمایی / حروف اضافه بر روی فعل وابسته ۸۹
- نمودار ۳-۳: سلسله‌مراتب تنزل‌یافتگی-موضوع در روابط متممی ۹۰
- نمودار ۴-۳: سلسله‌مراتب تلفیق معنایی ۹۴
- نمودار ۱-۴: سلسله‌مراتب تنزل‌یافتگی متممی ۲۸۷
- نمودار ۲-۴: سلسله‌مراتب تنزل‌یافتگی متممی در زبان فارسی ۲۸۷
- نمودار ۱-۵: سلسله‌مراتب تنزل‌یافتگی متممی در زبان فارسی [تکرار] ۲۹۷

فهرست نشانه‌های اختصاری

آر = آرزویی

آگ = آگاهی

اد = ادراکی

بهر (د. م. ض) = بهره‌کشی دارای معنای ضمنی

بهر (ف. م. ض) = بهره‌کشی فاقد معنای ضمنی

بهر = بهره‌کشی

بی = بی‌ارتباط

پت = ازپیش‌تعیین‌شده

ت/ه = هم‌تراز و تنزل‌یافته هر دو ممکن است اما تنزل‌یافتگی راهکار اصلی است

ت = تنزل‌یافته

تن = ازپیش‌تعیین‌نشده

د.م.ض.م. = دارای معنای ضمنی مثبت

ف.م.ض. = فاقد معنای ضمنی

مر = مرحله‌ای

نق = نقل‌قولی

نگ = نگرش گزاره‌ای،

وج = وجهی

ه = هم‌تراز

ه/ت = هم‌تراز و تنزل‌یافته هر دو ممکن است اما هم‌ترازی راهکار اصلی است

فصل اول: مقدمه

۱-۱ طرح مسئله و ضرورت انجام پژوهش

'وابسته‌سازی' در نحو، فرایندی فراگیر است که از طریق آن یک 'بند'^۲ به عنصر یا بندی که در ساخت کلی جمله در سطح بالاتری قرار دارد وابسته می‌شود. در این حالت، بند وابسته به تنهایی امکان حضور ندارد و صرفاً می‌تواند به عنوان بخشی از عنصر یا بند بالاتر در جمله حاضر شود (آرتز^۳ ۲۰۰۶: ۲۴۸؛ گیون^۴ ۲۰۰۱: ۳۲۷؛ ون‌ولین^۵ و لاپولا^۶ ۱۹۹۷: ۴۱۴)

وابسته‌سازی را گاه در برابر 'هم‌پایه‌سازی'^۷ که یکی دیگر از راه‌کارهای اتصال بندها در زبان و ابزار دیگری برای ساخت جملات مرکب است قرار می‌دهند. در هم‌پایه‌سازی نیز جمله از بیش از یک بند تشکیل شده است با این تفاوت که همه‌ی بندها هم‌مرتب‌اند و هیچ‌یک به دیگری وابسته نیست. رابطه‌ی متقابل هم‌پایه‌سازی و وابسته‌سازی به نوبه‌ی خود به تنوع ساختی و پیچیدگی بیشتر در جملات زبان می‌انجامد.

'رابطه‌ی وابسته‌سازی' سه گونه دارد که عبارت‌اند از 'رابطه‌ی متممی'^۸، 'رابطه‌ی قیدی'^۹ و 'رابطه‌ی موصولی'^{۱۰}. از میان این سه گونه، بررسی رابطه‌ی متممی موضوع پایان‌نامه‌ی حاضر است و در این پژوهش با عبارت 'وابسته‌سازی متممی' به آن اشاره می‌شود.

مطابق تعریف، وابسته‌سازی متممی شرایطی است که یک فعل در جایگاه یکی از وابسته‌های اجباری خود به جای گروه اسمی، از یک 'بند' استفاده می‌کند و حضور بند مورد نظر برای خوش‌ساخت بودن

¹ subordination

² clause

³ B. Aarts

⁴ T. Givón

⁵ R.D Van Valin

⁶ R.J. LaPolla

⁷ coordination

⁸ complement relation

⁹ adverbial relation

¹⁰ relative relation

جمله ضروری است و حذف آن به غیردستوری شدن جمله می‌انجامد (نونان ۲۰۰۷، کریستوفارو^{۱۱} ۲۰۰۶). به نمونه‌های زیر توجه کنید:

(۱) [علی] [نقشه‌ی آن‌ها را] فهمید.

(۲) [علی] فهمید [که آن‌ها چه نقشه‌ای دارند].

در جمله‌ی (۱) فاعل و مفعول فعل فهمیدن گروه اسمی هستند، اما در جمله‌ی (۲) مفعول جمله در قالب یک بند که در مثال به صورت ایرانیک نمایش داده شده تجلی پیدا کرده است. با حفظ مفهوم فعل فهمیدن به عنوان یک فعل متعدی، حضور این بند برای دستوری بودن جمله ضروری است زیرا جای یکی از ظرفیت‌های فعل را پر کرده است و جمله بدون آن غیردستوری می‌شود:

(۳) * علی فهمید

به فعل‌هایی نظیر فهمیدن، گفتن، فکر کردن، وادار کردن، حس کردن، شنیدن، دیدن و مانند آن‌ها که در جایگاه یکی از وابسته‌های اجباری خود از بند استفاده می‌کنند فعل متمم‌پذیر^{۱۲} و به بندی که در چنین جایگاهی به کار برده می‌شود 'بند متممی'^{۱۳} گفته می‌شود. در برخی آثار این بند با اصطلاح‌های دیگری نامیده شده است، به عنوان مثال چون در هر صورت، جایگاه گروه اسمی را اشغال می‌کند به آن 'بند اسمی'^{۱۴} نیز گفته‌اند (کوئرک^{۱۵} و همکاران ۱۹۸۵: ۱۰۴۸) و یا به دلیل آن‌که نقش فاعل، مفعول مستقیم یا متمم حرف اضافه^{۱۶} را برای جمله ایفا می‌کند آن را 'بند محتوایی'^{۱۷} نامیده‌اند (هادلستون^{۱۸} و پولوم^{۱۹} ۲۰۰۲: ۹۴۷).

وابسته‌سازی متممی مانند هر پدیده‌ی نحوی دیگری با رویکردهای مختلف قابل بررسی است: رویکرد سنتی، رویکرد توصیفی، رویکرد صورت‌گرا، رویکرد نقش‌گرا و رویکرد نقشی - رده‌شناختی^{۲۰}. اما همان‌گونه که انتظار می‌رود، بررسی‌های اندکی که پیرامون این پدیده در فارسی صورت گرفته عمدتاً به صورت غیرمنسجم، توسط دستورنویسان در قالب رویکرد سنتی بوده است و در بیشتر موارد از نظر

¹¹ S. Cristofaro

¹² complement-taking predicate/ complement-taking verb

همان‌گونه که می‌دانیم اصطلاح 'فعل' (verb) به دو مفهوم به کار می‌رود: یکی در مفهوم عنصری نحوی و هم‌ارز با اصطلاحاتی مانند فاعل و مفعول و دیگری در مفهوم یکی از اجزاء کلام و هم‌ارز با اصطلاحات اسم و صفت و نظایر آن. در برخی از آثار انگلیسی، و نه در همه‌ی آن‌ها، برای منعکس کردن این تمایز، آن‌جا که فعل در مفهوم نخست به کار رفته از اصطلاح predicate استفاده شده است و اصطلاح verb ناظر بر مفهوم دوم در نظر گرفته شده است. در زبان فارسی نیز برخی این تمایز را با به‌کارگیری برابر نهاد 'محمول' در مقابل اصطلاح predicate و 'فعل' در مقابل verb نشان داده‌اند. در رساله‌ی حاضر حفظ یکدستی بر انعکاس این تمایز که گاه به سردرگمی خواننده می‌انجامد ترجیح داده شده است و برابر نهاد 'فعل' در تمام موارد (هم برای predicate هم برای verb) به کار رفته است.

¹³ complement clause

¹⁴ nominal clause

¹⁵ R. Quirk

¹⁶ complement of preposition

¹⁷ content clause

¹⁸ R. Huddleston

¹⁹ G. K. Pullum

²⁰ Functional- typological approach

دستورنویسان سنتی نیز به دور مانده است (به عنوان نمونه لمبتون²¹ ۱۹۷۶؛ ویندفور ۱۹۷۹؛ انوری- احمدی گیوی ۱۳۸۵). در سال‌های اخیر برخی زبان‌شناسان با رویکرد صورت‌گرا در قالب نظریه‌ی حاکمیت و مرجع‌گزینی به این پدیده پرداخته‌اند (رک فصل ۲). تا آن‌جا که نگارنده اطلاع دارد تا کنون این پدیده در زبان فارسی با رویکرد نقشی- رده‌شناختی مورد مطالعه قرار نگرفته است و هدف پایان‌نامه‌ی حاضر انجام این بررسی است.

در رویکرد نقشی- رده‌شناختی، 'وابسته‌سازی' به طور عام و 'وابسته‌سازی متممی' به طور خاص فارغ از ویژگی‌های صوری که از زبانی به زبان دیگر متفاوت است، ابزاری برای ایجاد رابطه‌ی شناختی بین دو 'رویداد' یا 'وضعیت' تلقی می‌شود، در شرایطی که یکی از آن دو، که 'وضعیت وابسته' نامیده می‌شود، ماهیت مستقل ندارد و تنها با توجه به 'رویداد' یا 'وضعیت' دیگر که 'رویداد اصلی' خوانده می‌شود قابل شرح است (کریستوفارو ۲۰۰۵: ۳-۱).

در این‌جا ذکر این نکته ضروری می‌نماید که نگارنده همسو با کریستوفارو (۲۰۰۵: ۱۲-۱۱) و کرافت²² (۲۰۰۳: ۱۵) بر این اعتقاد است که برای انجام پژوهش رده‌شناختی همه‌جانبه پیرامون زبان، استفاده‌ی توأم از هر دو دسته ملاک‌های نقشی و ساختاری ضروری است و با بهره‌گیری صرف از ملاک‌های صوری و یا نقشی، برخی از تعمیم‌های رده‌شناختی از نظر دور می‌ماند. از این رو، نگارنده بر آن است تا در پایان‌نامه‌ی حاضر، پس از ارائه‌ی توصیفی جامع از وابسته‌سازی متممی در زبان فارسی در محدوده‌ی مورد نظر (رک ۱-۵)، آن را در چارچوب نظری نقشی- رده‌شناختی مورد بررسی قرار دهد اما خود را در آن حد مقید به این چارچوب نسازد که حقایق ساختاری برآمده از داده‌های زبان فارسی از نظر او دور بماند.

۲-۱ معرفی پژوهش

پژوهش حاضر در اساس به منظور ارائه‌ی توصیفی دقیق از وابسته‌سازی متممی در زبان فارسی امروز و بررسی رده‌شناختی آن شکل گرفت. نگارنده با فرض این که در زبان فارسی نیز همانند بیشتر زبان‌های دنیا، ویژگی‌های معنایی فعل بند اصلی در شکل‌گیری وابسته‌سازی متممی نقشی اساسی ایفا می‌کنند و با علم به این که پژوهش‌هایی که از منظر زبان‌شناسی نوین پیرامون این پدیده صورت گرفته بیشتر رویکردی صورت‌گرا داشته‌اند (رک فصل ۲) در صدد برآمد تا کارایی رویکرد نقشی- رده‌شناختی را در این زمینه محک بزند و توصیف و تحلیلی جامع از این پدیده در زبان فارسی به دست دهد.

بهره‌گیری از پیکره‌های زبانی ویژگی عمده‌ی پژوهش‌های رده‌شناختی است. در انجام این پژوهش نیز نگارنده با اتکا به پیکره‌ای زبانی (رک ۱-۳) موارد وابسته‌سازی متممی را در زبان فارسی در محدوده‌ی پژوهش (رک ۱-۴) مورد بررسی قرار داد.

²¹ A. K. S. Lambton

²² W. Croft

در مطالعات رده‌شناختی توجه صرف به ویژگی‌های صوری راه به جایی نمی‌برد زیرا ویژگی‌های صوری یک مقوله در هر زبان، خاص آن زبان هستند و الزاماً در زبان‌های دیگر یافت نمی‌شوند. بنابراین توصیف مقوله‌ی مورد نظر در زبان‌های مختلف تنها زمانی امکان‌پذیر است که بر مبنای ویژگی‌های معنایی مشترک صورت گیرد.

این مسئله در بررسی وابسته‌سازی متممی نیز صدق می‌کند. به همین منظور، گام اول در بررسی رده‌شناختی این پدیده آن است که فرض کنیم پذیرفتن بند متممی ویژگی فعل‌هایی با مفاهیم خاص است و چنانچه زبان مورد بررسی در فهرست واژگان خود فعلی برای بیان آن مفاهیم داشته باشد، در کاربرد آن در قالب رابطه‌ی متممی، از بند متممی استفاده خواهد کرد. چنین فرضی به معرفی فهرست‌های مختلفی از طبقات معنایی 'فعل‌های متمم‌پذیر' منجر شده است (برای نمونه نونان ۲۰۰۷، ۱۹۸۵؛ کریستوفارو ۲۰۰۵؛ گیون ۲۰۰۱).

در گام بعدی لازم است ملاک‌هایی برای این بررسی برگزیده شوند که خاص یک زبان نباشند و بتوان آن‌ها را در مورد همه‌ی زبان‌ها، بدون توجه به ویژگی‌های ساختی متفاوت هر زبان، محک زد. یکی از مسائلی که در زمینه‌ی وابسته‌سازی متممی باید مورد بررسی قرار گیرد و در همه‌ی زبان‌ها قابل سنجش است آن است که بندی که به بند دیگر می‌پیوندد و نقش یکی از وابسته‌های اجباری آن را ایفا می‌کند، در نتیجه‌ی این فرایند چه ویژگی‌هایی پیدا می‌کند. به عبارت دقیق‌تر، وضعیت وابسته در زبان مورد نظر به چه شکل صورت‌بندی می‌شود و تمایز آن با وضعیت اصلی (در صورت وجود تمایز) چگونه در زبان بازتاب می‌یابد.

ملاکی که در این زمینه پیشنهاد شده آن است که بررسی شود آیا در زبان مورد نظر ساختار بند وابسته با ساختار بند خبری غیروابسته تفاوت دارد یا نه. سنجش این مسئله با دو متغیر امکان‌پذیر است، یکی ویژگی‌های صورت فعل بند وابسته و این که آیا از نظر نمایش تمایزات مقوله‌ای (زمان دستوری، نمود، وجه و شخص) و یا حتی ساختارهای فعل با فعل بند خبری غیروابسته تفاوت دارد یا نه و دیگری رمزگذاری مشارک‌ها در این بند و این که به عنوان مثال مشارک‌های بند وابسته در زبان مورد بررسی به طور آشکار ذکر می‌شوند یا محذوف‌اند (کریستوفارو ۲۰۰۵: ۳). هیچ‌یک از این دو ملاک، 'زبان-ویژه'^{۲۳} نیستند و در همه‌ی زبان‌ها قابل بررسی‌اند.

در پژوهش حاضر، وضعیت فعل‌های متمم‌پذیر فارسی بر اساس یکی از فهرست‌هایی که برای طبقه‌های معنایی این فعل‌ها ارائه شده است (کریستوفارو ۲۰۰۵) مورد بررسی قرار گرفت.^{۲۴} به این منظور، تعدادی از رایج‌ترین فعل‌هایی که در هر طبقه مفهوم مورد نظر را در فارسی امروز بیان می‌کند از نظر ملاک‌های مورد بحث، یعنی صورت فعل و رمزگذاری مشارک‌ها در بند وابسته، توصیف و از نظر رده‌شناختی تحلیل شد.

²³ language-specific

^{۲۴} در زمان انجام این پژوهش، جدیدترین اثری که در این زمینه در دسترس بود کتاب کریستوفارو (۲۰۰۵) بود و به همین دلیل به عنوان مبنای پژوهش برگزیده شد. در این اثر طبقات معنایی فعل‌های متمم‌پذیر بر اساس مقاله‌ی نونان (۱۹۸۵) ارائه شده است.

۱-۲-۱ سؤال‌های پژوهش

نگارنده در انجام این پژوهش در صدد یافتن پاسخ برای پرسش‌های گوناگونی است که در زمینه‌ی وابسته‌سازی متممی و بازنمایی آن در زبان فارسی مطرح است. از جمله مهمترین آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. رویکرد نقشی - رده‌شناختی برای بررسی وابسته‌سازی متممی در زبان فارسی تا چه حد کارآمد است؟

۲. در زبان فارسی چه نوع بندی در وابسته‌سازی متممی مورد استفاده قرار می‌گیرد؟

۳. در زبان فارسی 'تنزل‌یافتگی'^{۲۵} چگونه در صورت فعل بند وابسته بازتاب می‌یابد؟

۱-۲-۲ فرضیه‌های پژوهش

فرضیه‌هایی که بر مبنای پرسش‌های پژوهش مطرح می‌شوند عبارت‌اند از:

فرضیه‌ی ۱: رویکرد نقشی - رده‌شناختی برای بررسی وابسته‌سازی متممی در زبان فارسی بسیار کارآمد است.

فرضیه‌ی ۲: در زبان فارسی متداول‌ترین نوع بند که در وابسته‌سازی متممی مورد استفاده قرار می‌گیرد 'بند جمله‌گون'^{۲۶} است.

فرضیه‌ی ۳: 'تنزل‌یافتگی' صورت فعل بند وابسته در زبان فارسی از طریق به‌کارگیری وجه التزامی در فعل بازتاب می‌یابد.

۱-۳ پیکره‌ی زبانی

پژوهش حاضر در سطحی گسترده بر پایه‌ی داده‌های طبیعی زبان فارسی صورت می‌گیرد. نگارنده بر این اعتقاد است که به دلیل گستردگی شیوه‌های تجلی وابسته‌سازی متممی در زبان، تنها شیوه‌ای که می‌تواند در بررسی این پدیده کارآمد و قابل اعتماد باشد استفاده از حجم وسیعی از داده‌های طبیعی زبان است که شیوه‌های گوناگون بازنمایی این نوع وابسته‌سازی و ظرائف مربوط به آن را در زبان نمایان کند.

پیکره‌ی زبانی پژوهش حاضر مشتمل بر چهل هزار جمله^{۲۷} از فارسی معیار (نوشتاری) از تمامی موارد کاربرد فعل‌های مورد پژوهش است که همگی از 'پایگاه داده‌های زبان فارسی' (دادگان زبان

²⁵ deranking

²⁶ sentence-like clause

^۲ واحد پیکره‌های زبانی غالباً 'واژه' است و نه 'جمله' و حجم با واحد 'واژه' سنجیده می‌شود، اما به دلیل آن که موضوع پژوهش حاضر در قالب جمله‌های زبان فارسی بازتاب می‌یابد، 'جمله' به عنوان واحد سنجش حجم آن در نظر گرفته شد.

فارسی)^{۲۸} گردآوری شده‌اند. در این پایگاه، تعداد زیادی از متون پیوسته‌ی داستانی و غیرداستانی مربوط به 'فارسی معاصر' از بیش از پانصد متن از منابع مختلفی هم‌چون کتاب‌های تألیفی، مقاله‌های علمی و تخصصی، نشریات ادواری، روزنامه‌ها، و نیز متون مربوط به گونه‌ی محاوره‌ای زبان در قالب یک نرم‌افزار رایانه‌ای در حجمی بالغ بر ۶۰ میلیون واژه جمع‌آوری شده است (عاصی ۱۳۸۴: ۳-۲). لازم به یادآوری است که گستره‌ی زبانی زیر پوشش این پایگاه، زیر عنوان 'فارسی معاصر'^{۲۹}، به طور قراردادی از آغاز قرن چهاردهم خورشیدی تا به امروز را دربرمی‌گیرد (همان‌جا).

به منظور گردآوری داده‌های مورد نیاز برای انجام این پژوهش، ابتدا بر مبنای طبقه‌بندی معنایی ارائه‌شده برای 'فعل‌های متمم‌پذیر' (رک ۳-۵-۱) فهرستی از رایج‌ترین فعل‌هایی که در زبان فارسی برای بیان مفاهیم مطرح در هر طبقه به کار می‌روند بر اساس ششم زبانی و نیز مراجعه به فرهنگ مترادف‌ها تهیه شد. سپس هر یک از فعل‌های فارسی موجود در این فهرست، به طور جداگانه در پایگاه داده‌های زبان فارسی مورد جستجو قرار گرفت و موارد کاربرد آن ذخیره گردید. در مرحله‌ی بعد، داده‌های گردآوری‌شده برای هر فعل، جمله به جمله بررسی شد و مواردی که طبق تعریف، وابسته‌سازی متممی محسوب می‌شوند مشخص گردید.

در خصوص پیکره‌ی زبانی پژوهش حاضر، ذکر نکته‌ای ضروری به نظر می‌رسد. پایگاه داده‌های زبان فارسی خود را به گونه‌ی خاصی از زبان (به عنوان مثال گونه‌ی معیار) محدود نکرده است و به دلیل طیف گسترده‌ی آثار گردآمده در آن، گونه‌های اجتماعی، سبکی و کاربردی مختلفی را (بیشتر در نوشتار و تاحدودی در گفتار) دربرمی‌گیرد و بازتابی است از کاربرد زبان فارسی معاصر در بخش قابل ملاحظه‌ای از گونه‌های آن. به دلیل وسیع بودن برش زمانی انتخاب‌شده، در برخی موارد این گونه‌ها به لحاظ تاریخی نیز از یکدیگر متمایزند.

دو روش برای بهره‌گیری از این پایگاه می‌توان متصور بود: روش اول آن است که متناسب با پژوهش مورد نظر، جستجو در پایگاه به یک گونه‌ی زبانی (مثلاً نثر داستانی) محدود شود و یا هر محدودیت دیگری که لازم باشد بر اساس زمان، سبک و غیره بر جستجو تحمیل گردد. در روش دوم، جستجو در کل پایگاه انجام می‌شود و مقوله‌ی مورد بررسی در کل گستره‌ی قراردادی زبان فارسی معاصر مورد سنجش قرار می‌گیرد.

در پژوهش حاضر، نگارنده به دلایلی که در پی خواهد آمد راه دوم را برگزیده است. در پژوهش‌های رده‌شناختی هدف، شناخت امکانات موجود در یک زبان برای بیان و 'رمزگذاری'^{۳۰} مقوله‌ی مورد بررسی و کشف الگوهای نظام‌مند مربوط به آن است. چنین مطالعه‌ای که با هدف شناخت امکانات یک زبان در یک زمینه‌ی خاص صورت می‌گیرد، قاعدتاً نمی‌تواند و نباید خود را به گونه‌ی خاصی از آن زبان محدود کند و گستره‌ی پژوهش آن، کل زبان مورد بررسی در یک مقطع تاریخی خاص (عمدتاً

^{۲۸} پایگاه داده‌های زبان فارسی به همت و سرپرستی دکتر مصطفی عاصی در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی ایجاد شده است.

^{۲۹} در پژوهش حاضر این مقطع، 'فارسی امروز' نامیده می‌شود.

^{۳۰} coding/encoding